

1

ΑΤΥΠΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΕ ΜΟΥΣΕΙΑ
ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ
ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ *HISTORIAL DE LA GRANDE GUERRE* ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΑΣ

/

INFORMAL HISTORY EDUCATION IN MUSEUMS
REPRESENTATIONS OF THE FIRST WORLD WAR
IN THE *HISTORIAL DE LA GRANDE GUERRE* MUSEUM IN FRANCE

Κώστας Κορρές / Kostas Korres*

ABSTRACT

This article is based on my dissertation titled "Museums, Informal Education and History: A critical study of the representations of the First World War on indicative cases of European museums of war, focusing on the educational use of new technologies" which was conducted during the academic year 2014-2015, as part of the final stage of my dissertation for the "Master's Diploma in Education Sciences - Education through the use of new technologies" at the University of the Aegean School of Humanities. More precisely the article is based on ethnographic on-site observations carried out in order to probe into the various representations of the First World War in one of the most important and innovative contemporary museums of Europe, the "Historial de la Grande Guerre" of France. The year 2014 marked a century since the outbreak of the First

* Ο Κώστας Κορρές είναι ιστορικός, με μεταπτυχιακό δίπλωμα ειδίκευσης (M Ed) στην εκπαίδευση με χρήση νέων τεχνολογιών. Kkorres78@gmail.com

World War (1914- 1918). In the occasion of the 100th anniversary of The Great War, numerous European war museums hosted special centenary exhibitions in the design of which, new technologies were widely employed. In this framework, we examined the potential of the use of new technologies to support interdisciplinary approaches to history education and the construction of critical historical knowledge and thinking, educational results at which the museum of Historial definitely aims. In particular, the main objective of our research was first to distinguish the different -if any- museological representations of the First World War in the Historial and then to determine their probable connections with respectively different approaches to history. The specific research goal was to investigate whether the types of informal education that the Historial provides-particularly by the use of new technologies and the representations of the traumatic memory of the First World War- do actually bring to completion the collective mourning process, by interrelating the historical fact of WWI with its universal significance, and, whether, thus, they do cultivate a new kind of historical awareness which is distinguished by the will all European peoples to coexist peacefully.

Kostas Korres is historian, specialised in the field of new technologies in education (M.Ed.).
Kkorres78@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το άρθρο αυτό βασίζεται στη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία μου με θέμα «Μουσεία, Άτυπη Εκπαίδευση και Ιστορία: Κριτική εξέταση των αναπαραστάσεων του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου σε ενδεικτικές περιπτώσεις ευρωπαϊκών πολεμικών μουσείων και κριτική διερεύνηση της εκπαιδευτικής χρήσης των νέων τεχνολογιών» κατά το έτος 2014-15, στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Επιστήμες της Αγωγής - Εκπαίδευση με χρήση νέων τεχνολογιών» του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Ειδικότερα, το άρθρο βασίζεται στην επιτόπια εθνογραφική παρατήρηση που πραγματοποίησα προκειμένου να διερευνηθούν οι διαφορετικές αναπαραστάσεις του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου σε ένα από τα σημαντικότερα και πιο σύγχρονα πολεμικά μουσεία της Ευρώπης, το «Historial de la Grande Guerre» της Γαλλίας. Το 2014 συμπληρώθηκαν 100 χρόνια από την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1914-1918). Με αφορμή την εκατοστή επέτειο του Μεγάλου Πολέμου, πολλά ευρωπαϊκά πολεμικά μουσεία οργάνωσαν σχετικές ειδικές εκθέσεις, στο πλαίσιο των οποίων χρησιμοποίησαν ευρέως τις νέες τεχνολογίες. Στο πλαίσιο αυτό, εξετάστηκαν οι δυνατότητες της χρήσης νέων τεχνολογιών ως προς την υποστήριξη διεπιστημονικών προσεγγίσεων της ιστορίας και ως προς την καλλιέργεια κριτικής

ιστορικής σκέψης, παιδευτικά αποτελέσματα στα οποία αποβλέπει το Μουσείο Historical. Βασικός σκοπός της έρευνάς μας ήταν να διακρίνουμε τις τυχόν διαφορετικές μουσειολογικές αναπαραστατικές προσεγγίσεις του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στο Historical και να διερευνήσουμε τις πιθανές διασυνδέσεις τους με αντίστοιχες διαφορετικές προσεγγίσεις της ιστορίας. Ειδικότερος ερευνητικός στόχος ήταν να διερευνήσουμε εάν οι μορφές άτυπης εκπαίδευσης που προσφέρει το Μουσείο Historical -ιδιαίτερα με την χρήση των νέων τεχνολογιών και τις αναπαραστάσεις της τραυματικής μνήμης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου- συμβάλλουν στην ολοκλήρωση της διαδικασίας του συλλογικού πένθους, συνδέοντας το ιστορικό γεγονός του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου με την οικουμενική σημασία του, και, εάν συμβάλλουν στην καλλιέργεια ενός νέου τύπου ιστορικής συνείδησης που διακρίνεται από τη βούληση για ειρηνική συνύπαρξη των ευρωπαϊκών λαών.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ / ACKNOWLEDGEMENTS

Ευχαριστώ θερμά τον Επιβλέποντα Καθηγητή κ. Γιώργο Κόκκινο, Καθηγητή στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αιγαίου, καθώς και τα Μέλη της Συμβουλευτικής Επιτροπής, την κ. Έλλη Λεμονίδου, Επίκουρη Καθηγήτρια στο Τμήμα Διαχείρισης Πολιτισμικού Περιβάλλοντος και Νέων Τεχνολογιών του Πανεπιστημίου Πατρών, και τον κ. Άγγελο Παληκίδη, Λέκτορα του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, για την πολύπλευρη βοήθειά τους σε όλο το διάστημα της εκπόνησης της διπλωματικής εργασίας μου.

I would like to express my sincere gratitude to my supervisor Professor George Kokkinos, Professor at the University of Aegean Department of Primary Education, and to thank the other two members of the supervising committee, Mrs Elli Lemonidou, Assistant Professor at the University of Patras Department of Cultural Heritage Management and New Technologies, and Mr Angelos Palikidis, Lecturer at the Democritus University History & Ethnology Department, for their multifaceted assistance while conducting my MA dissertation.

Τα μουσεία είναι δημόσιοι χώροι όπου η μνήμη και η Ιστορία συναντώνται.
Νάκου Ει., 2009: 73.

Εισαγωγή

Τα μουσεία μπορούν, σχηματικά, να ταξινομηθούν σε τρεις μουσειολογικούς τύπους: τον «παραδοσιακό», τον «μοντέρνο» και τον «μεταμοντέρνο», με βάση τον επιστημολογικό προσανατολισμό τους (βλ. αναλυτικά Νάκου 2009: 13-50). Η σχηματική αυτή διάκριση βασίζεται στην παρατήρηση ότι το διαφορετικό επιστημολογικό υπόβαθρο κάθε τύπου μουσείου «καθορίζει την εκθεσιακή λογική και τις σχέσεις της με τις αντίστοιχες αντιλήψεις για την Ιστορία» και διαμορφώνει έτσι «τον προσανατολισμό του ιστορικού αφηγήματος που κάθε μουσείο συνθέτει και προβάλλει» (Νάκου 2009: 19).

Αντίστοιχα, οι διαφορετικοί τύποι μουσείων έχουν διαφορετικές μουσειολογικές προσεγγίσεις και διαμορφώνουν διαφορετικούς εκπαιδευτικούς χώρους, που καλλιεργούν και διαφορετικούς τύπους άτυπης εκπαίδευσης.

Το παρόν άρθρο συζητά τη μορφή άτυπης ιστορικής εκπαίδευσης που το Μουσείο Historial de le Grande Guerre στη Γαλλία παρέχει στο ευρύ διαφοροποιημένο κοινό του σχετικά με τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Αρχικά παρουσιάζει το θεωρητικό πλαίσιο που αφορά στις μορφές άτυπης ιστορικής εκπαίδευσης που παρέχουν τα μουσεία, ύστερα αναφέρεται στην μεθοδολογία και τα ερευνητικά ερωτήματα της διπλωματικής εργασίας μου,¹ και κατόπιν, με βάση το εννοιολογικό σχήμα της Νάκου (2009: 18-28) ως προς τους τρεις μουσειολογικούς τύπους -«παραδοσιακός», «μοντέρνος» και «μεταμοντέρνος»- (βλ. αναλυτικά Νάκου 2001: 131-140), εξετάζει το μουσειολογικό υπόβαθρο των εκθέσεων και τις αντίστοιχες μορφές άτυπης ιστορικής εκπαίδευσης που παρέχει το Historial, εστιάζοντας και στη χρήση των νέων τεχνολογιών.

Μορφές άτυπης ιστορικής εκπαίδευσης σε μουσεία: Το θεωρητικό πλαίσιο

Η ιστορική μάθηση, γνώση και σκέψη δεν διαμορφώνονται μόνο σε σχέση με την επίσημη τυπική ιστορική εκπαίδευση, αλλά και «σε σχέση με το ευρύτερο κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον», με την «επικρατούσα εκδοχή της Ιστορίας», με τη «δημόσια ιστορία» και σε σχέση με άτυπες μορφές ιστορικής εκπαίδευσης σε ευρύτερους χώρους πολιτισμικής αναφοράς» και, ιδιαίτερα, στον χώρο των μουσείων (Νάκου 2009: 87).

Ειδικότερα, άτυπη εκπαίδευση (informal education) θεωρείται η εκπαιδευτική διαδικασία με την οποία κάθε άτομο σε όλη τη διάρκεια της ζωής του μαθαίνει και διαμορφώνει «στάσεις, αξίες, ικανότητες, δεξιότητες και γνώσεις, από την καθημερινή εμπειρία και τις επιδράσεις που δέχεται από το περιβάλλον του» (Jeffs & Smith 1990:

130). Η άτυπη εκπαίδευση διακρίνεται από την επίσημη «τυπική εκπαίδευση» (formal education) που παρέχεται στο πλαίσιο του τυπικού εκπαιδευτικού συστήματος και είναι «οργανωμένη και συγκροτημένη διαδικασία που εξελίσσεται σε ένα συγκεκριμένο εκπαιδευτικό περιβάλλον», όπως είναι το σχολείο (Jarvis 1984: 50).²

Τα μουσεία και τα σχολεία, είναι δημόσιοι χώροι άτυπης και τυπικής εκπαίδευσης, αντίστοιχα. Και οι δύο θεσμοί εξαπλώθηκαν στην Ευρώπη ως θεσμοί παροχής εκπαίδευσης και κουλτούρας στον μαζικό πληθυσμό κατά τον 19^ο αιώνα (Hein 1998: 7), μεταξύ άλλων και για να καλύψουν την ανάγκη των εθνών-κρατών για μαζική εκπαίδευση των πολιτών τους, ώστε να συγκροτήσουν μια ομοιογενή εθνική κοινότητα και μία ενιαία εθνική συλλογική μνήμη. Σήμερα στην χώρα μας, η δημόσια ιστορία, όπως εκφράζεται μέσω μορφών άτυπης εκπαίδευσης που παρέχονται από πολλά μουσεία - κυρίως από αρχαιολογικά, ιστορικά, λαογραφικά και πολεμικά- εξακολουθεί σε μεγάλο βαθμό να αναπαράγει το κυρίαρχο εθνικό ιστορικό αφήγημα με σκοπό τη διαμόρφωση μιας κλειστής, στεγανής εθνικής ιστορικής αντίληψης.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα το Πολεμικό Μουσείο της Αθήνας το οποίο με βάση τον ιδρυτικό του νόμο αποσκοπεί στη «συγκέντρωση, διαφύλαξη και κατάλληλη παρουσίαση» σε αυτό «πολεμικών κειμηλίων, καθώς και την προβολή των ιερών αγώνων του Ελληνικού Έθνους».³

Το Πολεμικό Μουσείο αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα «παραδοσιακού» μουσείου, και αυτό γιατί παρουσιάζει τα μουσειακά αντικείμενά του ως εθνικά κειμήλια, που με την χρονολογικά διατεταγμένη έκθεσή τους συμβάλλουν στην δόμηση και την προβολή του κυρίαρχου εθνικού αφηγήματος. Με αυτού του είδους την εκθεσιακή λογική και την αντίστοιχη μορφή άτυπης ιστορικής εκπαίδευσης που παρέχουν τα «παραδοσιακά» μουσεία, δεν προβάλλονται διαφορετικές όψεις του παρελθόντος, με την «αξιοποίηση πολυπρισματικών προσεγγίσεων, αντικρουόμενων μαρτυριών και εναλλακτικών ερμηνειών», όπως προτείνει η σύγχρονη ιστορική επιστήμη (Λιάκος 2007: 197-201).

Κεντρικό ζήτημα για την άτυπη ιστορική εκπαίδευση που πραγματώνεται σε μουσεία, είναι εάν πρέπει να αποτελεί μια διαδικασία διαμόρφωσης της εθνικής ταυτότητας ή, αντίθετα, εάν πρέπει να συμβάλλει στην καλλιέργεια κριτικής ιστορικής γνώσης και σκέψης και στη διαμόρφωση ατομικών και συλλογικών υποκειμένων ικανών για ενεργή εμπλοκή σε «ποικίλες διαφορετικές αναγνώσεις του παρελθόντος» και κατ' επέκταση του παρόντος (Κόκκινος & Αλεξάκη 2002: 16). Υποκειμένων οπλισμένων με τις δεξιότητες κριτικού ελέγχου και ερμηνείας των ιχνών του παρελθόντος -που παρουσιάζονται ως μουσειακά εκθέματα στα μουσεία- ως ιστορικών μαρτυριών (Νάκου 2009) αλλά και με δεξιότητες παραγωγής ιστορικού λόγου και νοημάτων.

Ο άτυπος εκπαιδευτικός ρόλος των μουσείων έχει αναγνωρισθεί ήδη από τον 19^ο αιώνα, καθώς «εξαρχής το μουσείο από τη φύση του αποτελεί και εκπαιδευτικό οργανισμό»,

διαπαιδαγωγώντας εθνικά το κοινό του (Hooper-Greenhill 1991: 25). Ο Dewey (Hein 2006) αναγνώρισε ήδη από τις αρχές του 20^{ού} αιώνα τον σημαντικό εκπαιδευτικό ρόλο των μουσείων, καθώς παρέχουν ένα είδος μάθησης μέσω της εμπειρίας. Ειδικότερα τα τελευταία είκοσι χρόνια, η άτυπη μορφή εκπαίδευσης που προσφέρουν τα μουσεία τείνει να είναι μια «εμπειρία που έχει νόημα», που αποτελεί νοηματοδοτική πρακτική, παρά μια εμπειρία που αποσκοπεί σε συγκεκριμένα εκπαιδευτικά αποτελέσματα. Η έννοια της εμπειρίας που βιώνει ο επισκέπτης σε ένα μουσείο προκαλεί έντονο ενδιαφέρον και διασυνδέει την άτυπη εκπαίδευση με τη διασκέδαση και την ψυχαγωγία (Hein 2006: 342).

Οι νέες μορφές άτυπης εκπαίδευσης που αναπτύχθηκαν τις τελευταίες δεκαετίες στα μουσεία συνδέονται με ευρύτερες μουσειολογικές, μουσειοπαιδαγωγικές και εκπαιδευτικές εξελίξεις, όπως «η μετάβαση από τις χρονολογικά διατεταγμένες εκθέσεις στις θεματικές εκθέσεις, από το μονοδιάστατο γραμμικό αφήγημα στις πολλαπλές αφηγήσεις», από την αποκλειστική επικέντρωση στα έργα τέχνης στην αξιοποίηση υλικών καταλοίπων του καθημερινού βίου, «από την επιδίωξη της απομνημόνευσης πληροφοριών και του θαυμασμού, στην κατανόηση, στην κριτική ανάλυση και στην ψυχαγωγική εμπειρία» (Παληκίδης Α., Σωκράτους Β., Γιαννακίδου Α. 2014: 14).

Στις μέρες μας, τα μουσεία, ως χώροι άτυπης εκπαίδευσης, ενθαρρύνουν τους επισκέπτες στην βιωματική απόκτηση εμπειριών που κατατάσσονται σε τέσσερις κατηγορίες: (α) «εμπειρίες που σχετίζονται με αντικείμενα», (β) «εμπειρίες προσωπικές», (γ) «εμπειρίες συνύπαρξης με οικεία πρόσωπα», (δ) «εμπειρίες γνωστικές». Συνήθως οι εμπειρίες των αντικειμένων και οι γνωστικές εμπειρίες γίνονται αντιληπτές ως άτυπες «εκπαιδευτικές εμπειρίες» (Μπούνια & Νικονάνου 2008: 66-70).

Η σύγχρονη μουσειολογία υιοθέτησε μια κονστρουκτιβιστική προσέγγιση της εκπαίδευσης, δίνοντας έμφαση στις «εκπαιδευτικές δραστηριότητες που συνυφάνονται με την εμπειρία των επισκεπτών και όχι σε προκαθορισμένους μαθησιακούς στόχους» (Hein, 1998: 12). Ο κονστρουκτιβισμός βασίζεται στις θεωρίες της μάθησης αρχικά του Jean Piaget, και ύστερα του Lev Vygotsky, του Jerom Bruner, του John Dewey και του Ulrick Neisser, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι η μάθηση δεν είναι αποτέλεσμα μετάδοσης της γνώσης, αλλά μια ενεργητική διαδικασία δόμησης της γνώσης που βασίζεται στις εμπειρίες που αποκομίζονται από τον πραγματικό κόσμο και που συνδέεται με την προσωπική, μοναδική για τον καθένα, προγενέστερη γνώση (Piaget 1972). Παράλληλα, η έννοια της άτυπης εκπαίδευσης συνδέθηκε με έννοιες που εισήγαγε ο Dewey (Roberts 1997), όπως η ανακαλυπτική μάθηση, η βιωματική γνώση και η δημιουργία νοήματος (Roberts 1997), καθώς και με έννοιες που εισήγαγε ο Hein, όπως η εμπειρία της επίσκεψης στο μουσείο (Hein 1998).

Στις μέρες μας, οι σύγχρονες μορφές άτυπης ιστορικής εκπαίδευσης που πραγματοποιούνται σε σύγχρονου (μοντέρνου ή μεταμοντέρνου) τύπου μουσεία, τείνουν να ακολουθούν, μεταξύ άλλων, την σκέψη του Dewey και την κονστρουκτιβιστική

προσέγγιση. Οι ιστορικές αφηγήσεις των σύγχρονων μουσείων είναι ανοικτές σε πολλαπλές αναγνώσεις από τους επισκέπτες. Έτσι η «εμπειρία» της επίσκεψης στο μουσείο αποτελεί ένα είδος άτυπης δια βίου εκπαίδευσης με νέους τύπους διατύπωσης και κατανόησης ιστορικών ερωτημάτων. Παράλληλα, τα μουσεία επιτελούν και το κοινωνικό καθήκον να διαμορφώνουν δηλαδή ενεργούς πολίτες που διαθέτουν κριτική ιστορική σκέψη και γνώση.

Τα σύγχρονα ευρωπαϊκά πολεμικά μουσεία αποτελούν χώρους δημόσιας ιστορίας που παρέχουν μορφές άτυπης εκπαίδευσης στο κοινό τους. Η δημόσια ιστορία είναι μία προσιτή για το ευρύ κοινό αφήγηση του παρελθόντος η οποία συνήθως «δεν περιλαμβάνει πρωτίστως το ακαδημαϊκό κομμάτι της ιστορικής έρευνας και διδασκαλίας» (Ανδρέου Α., Κακουριώτης Σ., Κόκκινος Γ., Λεμονίδου Ε., Παπανδρέου Ζ. & Πασχαλούδη Ε. 2015: 11). Σε αντιπαραβολή με την σύγχρονη ιστοριογραφική επιστήμη, η δημόσια ιστορία καλύπτει περισσότερα πεδία και επωφελούμενη από τις νέες τεχνολογίες μπορεί να μεταβάλλει τη σχέση της σύγχρονης κοινωνίας με το παρελθόν μέσω της άτυπης εκπαίδευσης.

Στη βάση των παραπάνω, θεωρήθηκε σημαντικό να εξετάσουμε τις πιθανές συνδέσεις και διαφοροποιήσεις που παρουσιάζονται μεταξύ των μορφών άτυπης εκπαίδευσης που παρέχουν τα μουσεία και των σύγχρονων προσεγγίσεων της ιστορικής εκπαίδευσης, καθώς και τους τρόπους με τους οποίους κληροδοτείται η τραυματική εμπειρία στις μελλοντικές γενιές και ανακαλείται η ιστορική μνήμη, μέσω της άτυπης ιστορικής εκπαίδευσης που παρέχει το μουσείο (Κόκκινος 2015: 191).

Η μεθοδολογία της έρευνας: Εθνογραφική παρατήρηση στο Μουσείο Historial de la Grande Guerre

Η ερευνητική διαδικασία που ακολουθήσαμε εντάσσεται στην ποιοτική έρευνα και, συγκεκριμένα, στην επιτόπια εθνογραφική παρατήρηση σε μουσειακούς χώρους. Πεδίο της έρευνας αποτέλεσε το Μουσείο Historial de la Grande Guerre στην πόλη Περόν της Γαλλίας. Η επιλογή του έγινε με βάση τη μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας, καθώς κρίθηκε ότι αποτελεί ένα από τα πιο σύγχρονα και σημαντικότερα πολεμικά μουσεία της Ευρώπης. Επίσης, επιλέχθηκε γιατί περιλαμβάνει διαφορετικού τύπου μουσειολογικές αναπαραστάσεις - «παραδοσιακές», «μοντέρνες» και «μεταμοντέρνες», κατ' αντιστοιχία των τριών διαφορετικών μουσειολογικών τύπων που αναφέρθηκαν αρχικά- καθώς και χρήση των νέων τεχνολογιών. Ένας ακόμα λόγος για την επιλογή του είναι ότι το Historial αποτελεί ένα από τα νεότερα μουσεία που έχουν ως θέμα τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και οικοδομήθηκε πάνω στην θέση που έγινε η Μάχη του Σομ (Somme) στο Δυτικό Μέτωπο, η οποία υπήρξε η πιο πολύνεκρη μάχη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και η τραυματική της εμπειρία έχει καταγραφεί έντονα στη ευρωπαϊκή συλλογική μνήμη.

Τα ερευνητικά ζητούμενα ήταν τα εξής: (α) η διάκριση και εξέταση των τυχόν διαφορετικών μουσειολογικών προσεγγίσεων -«παραδοσιακών», «μοντέρνων» και «μεταμοντέρνων»- και (β) η κριτική εξέταση των μορφών άτυπης ιστορικής εκπαίδευσης που προσφέρει το συγκεκριμένο μουσείο, ειδικότερα, μέσω της χρήσης των νέων τεχνολογιών.

Τον Ιανουάριο του 2015 επισκεφθήκαμε για ένα χρονικό διάστημα τεσσάρων ημερών το Μουσείο και περιδιαβήκαμε ως επισκέπτες τόσο τους εκθεσιακούς χώρους του όσο και το ερευνητικό κέντρο του. Η συλλογή των δεδομένων έγινε με γραπτές σημειώσεις, φωτογραφίες, βιντεσκοπήσεις των εκθεσιακών χώρων και των μουσειακών εκθεμάτων, καθώς και με συζητήσεις με τους υπευθύνους του Μουσείου. Οι συζητήσεις με τους υπευθύνους του Historial πραγματοποιήθηκαν ως μη δομημένες άμεσες συνεντεύξεις με τρία βασικά ερευνητικά ερωτήματα: (α) Πώς και γιατί σχεδίασαν τις εκθέσεις τους για τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο; (β) Πώς χρησιμοποιούν τις νέες τεχνολογίες στις εκθέσεις; (γ) Ποιες μορφές άτυπης ιστορικής εκπαίδευσης παρέχουν στους επισκέπτες του Μουσείου; Παράλληλα, παρατηρήσαμε την συμπεριφορά και τις αντιδράσεις του κοινού σε διαφορετικές θεματικές ενότητες του Μουσείου και ιδιαίτερα σε αυτές με χρήση των νέων τεχνολογιών. Τέλος, συλλέξαμε σχετικά βιβλία από τις εκδόσεις του Μουσείου για την ιστορία του και τις εκθέσεις του.

Περιγραφή του Μουσείου Historial de la Grande Guerre και των εκθέσεων για τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Το Historial de la Grande Guerre / Ιστορικό Μουσείο-Μνημείο του Μεγάλου Πολέμου εγκαινιάστηκε το 1992. Οι υπεύθυνοι του Μουσείου υποστηρίζουν ότι «το Historial δεν είναι ένα μνημείο ούτε ένα μουσείο του πολέμου, αλλά είναι ένα πολιτισμικό μουσείο που αποσκοπεί να αναδείξει πώς άλλαξαν ριζικά οι ζωές των στρατιωτών και των άμαχων πολιτών από τον πόλεμο».⁴

Το κτήριο είναι σχεδιασμένο από τον γάλλο αρχιτέκτονα Henri-Eduard Ciriani, βασίζεται στις αρχές ενός νέου μοντερνισμού και, όπως αναφέρεται στην ιστοσελίδα του Μουσείου, εκφράζει απόλυτα την αποστολή του Μουσείου: «να δώσει μια διαφορετική εικόνα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, πέρα από την στρατιωτική ιστορία των μαχών».⁵ Η αρχιτεκτονική του κτηρίου ακολουθεί σύγχρονες μοντέρνες και μεταμοντέρνες μουσειολογικές αναζητήσεις και «αντιπροσωπεύει μια συμβολική πορεία από τον πόλεμο προς την ειρήνη» (Brieudes 2008: 16). Το νέο κτήριο του Μουσείου είναι χτισμένο μέσα στο παλιό μεσαιωνικό κάστρο της πόλης, που βρίσκεται στην όχθη του ποταμού Σομ. Οι επισκέπτες εισέρχονται στο Μουσείο από την είσοδο του κάστρου.

Εικόνα 1. Η είσοδος στο Μουσείο Historial de la Grande Guerre από το μεσαιωνικό κάστρο.

Εικόνα 2. Το κτίριο του Μουσείου Historial de la Grande Guerre κοντά στον ποταμό Σομ.

Το Μουσείο Historial οικοδομήθηκε, όπως ήδη αναφέρθηκε, ακριβώς στη θέση της Μάχης του Σομ, εκεί όπου γεννήθηκε ένα νέο είδος πολέμου, αυτό του ολοκληρωτικού πολέμου. Το μουσείο επιχειρεί μία όχι εθνική αλλά πολυεθνική συγκριτική «αφήγηση» και «ανάγνωση» του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αναπαριστώντας παράλληλα με την πολεμική ιστορία της Μάχης του Σομ, την πολιτισμική και κοινωνική ιστορία του πολέμου, την πραγματικότητα που βίωσαν οι στρατιώτες και οι πολίτες της Γαλλίας, της Βρετανίας και της Γερμανίας.

Μέσω της πολιτισμικής ιστορίας οι υπεύθυνοι επιμελητές έθεσαν ως στόχο να αποκαλύψουν στους επισκέπτες τις πολυσύνθετες διασυνδέσεις μεταξύ της Ιστορίας, των μουσειακών αντικειμένων του πολέμου, των έργων τέχνης και της μνήμης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Όπως αναφέρουν στην ιστοσελίδα του Μουσείου, σκοπός του Μουσείου είναι να προσφέρει στους επισκέπτες του διαφορετικές αναπαραστάσεις του πολέμου, συγκλίνουσες αλλά και αποκλίνουσες, «ώστε να συμβάλλει στην κατανόηση της φρίκης του πολέμου και να ενθαρρύνει τον αναστοχασμό των επισκεπτών του σχετικά με τις καταστροφικές συνέπειές του».⁶

Το Historial αποτέλεσε το πρώτο πολυεθνικό μουσείο για τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ανήκει σε μια νέα γενιά πολεμικών μουσείων, τα οποία προέκυψαν κατά τη διάρκεια των δεκαετιών 1980-1990, ύστερα από τις αλλαγές που επήλθαν στο «παράδειγμα» της ιστοριογραφίας και της μουσειολογίας, οι οποίες πέρασαν από τη μελέτη της συλλογικής μνήμης και των αναπαραστάσεων του πολέμου μέσω των μαρτυριών προηγούμενων γενεών, στη μελέτη της πολιτισμικής και κοινωνικής ιστορίας.⁷ Σύμφωνα με τον ιστορικό Jay Winter (2006), το Historial καταλαμβάνει έναν ενδιάμεσο χώρο μεταξύ της Ιστορίας και ενός ιστορικού μνημείου, μεταξύ της ακαδημαϊκής ιστορίας και της δημόσιας ιστορίας και μεταξύ της ιστορικής μνήμης και της συναισθηματικής μνήμης. Αποτελεί προϊόν της δημιουργικής συνεργασίας ιστορικών, αρχιτεκτόνων, μουσειολόγων και συντηρητών μουσειακών αντικειμένων, οι οποίοι συγχρονίστηκαν με τις επιστημονικές και κοινωνικές εξελίξεις του καιρού τους και αναθεώρησαν την ίδια τη φύση της ιστορικής αναπαράστασης του πολέμου (Winter 2006: 223, 226).

Η συλλογή του Historial για τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο είναι μία από τις πιο πλούσιες σε ολόκληρο τον κόσμο, καθώς περιέχει περισσότερα από 50.000 πολεμικά αντικείμενα αλλά και αντικείμενα πολιτισμού (υπό την έννοια του συνολικού τρόπου ζωής μιας κοινωνίας) όχι μόνο από τη Γαλλία αλλά από διάφορες χώρες, κυρίως όμως από την Γερμανία και τη Βρετανία. Το μεγαλύτερο μέρος της συλλογής φυλάσσεται και διατηρείται στις επισκέψιμες αποθήκες του μουσείου, καθώς είναι αδύνατο να εκτεθεί στη μόνιμη έκθεση των πέντε αιθουσών του Μουσείου. Ωστόσο, μέρος των αντικειμένων της συλλογής εκτίθεται στις περιοδικές θεματικές εκθέσεις που διοργανώνονται ανά τακτά χρονικά διαστήματα στην αίθουσα περιοδικών εκθέσεων του Μουσείου.

Η μεγάλη μόνιμη έκθεση του Historial είναι αφιερωμένη εξ ολοκλήρου στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Όπως αναφέρεται στην ιστοσελίδα του Μουσείου, η κύρια έκθεση

του Historial για τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο περιγράφει κυρίως τη διεθνή πολεμική σύγκρουση της Μάχης του Σομ, «η οποία ήταν η πρώτη που έγινε με τη συμμετοχή τόσο μεγάλου αριθμού άμαχου πληθυσμού».⁸ Η έκθεση δίνει έμφαση στην πολιτισμική και κοινωνική ιστορία -όχι μόνο στην στρατιωτική ιστορία- προσπαθώντας να περιγράψει τη συνολική τραυματική εμπειρία του πολέμου.

Ακολουθεί τη γραμμική χρονολογική αφήγηση από την αρχή έως το τέλος του πολέμου. Είναι χωρισμένη σε πέντε αίθουσες και σε μία αίθουσα προβολής: (α) *Πριν από τον πόλεμο: 1914*, (β) *Εισχωρώντας στον πόλεμο: 1914-1916*, (γ) Αίθουσα προβολής: *Η Μάχη του Σομ του Laurent Véray*, (δ) *Προς τον Ολοκληρωτικό Πόλεμο: 1916-1918*, (ε) *Πόλεμος: Αίθουσα φωτογραφικών πορτρέτων και χαρακτηριστικών έργων του Otto Dix*, (στ) *Μετά τον Πόλεμο: Πόνος και αναμνήσεις* (βλ. Εικόνες 3-8).

Εικόνα 3. *Πριν από τον πόλεμο: 1914*. (Πρώτη αίθουσα)

Εικόνα 4. Εισχωρώντας στον πόλεμο: 1914-1916. (Δεύτερη αίθουσα)

Εικόνα 5. Η αίθουσα προβολής της ταινίας «Η Μάχη του Σομ» του Laurent Véray.

Εικόνα 6. *Προς τον ολοκληρωτικό πόλεμο: 1916-1918.* (Τρίτη αίθουσα).

Εικόνα 7. *Πόλεμος: Φωτογραφικά πορτρέτα και χαρακτηριστικά έργα του Otto Dix.* (Τέταρτη, κεντρική αίθουσα) Τα έργα του Dix παρουσιάζονται στην οριζόντια περιμετρική προθήκη, ενώ μπροστά τους υπάρχουν στήλες με φωτογραφικά πορτρέτα ανθρώπων από την προπολεμική περίοδο.

Εικόνα 8: Μετά τον πόλεμο: Πόνος και αναμνήσεις. (Πέμπτη αίθουσα)

Το Historial διαφοροποιείται από τα περισσότερα πολεμικά μουσεία της Ευρώπης τα οποία αναφέρονται και στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όπως το *Πολεμικό Μουσείο* της Αθήνας,⁹ το *HeeresGeschichtliches Museum* της Βιέννης στην Αυστρία,¹⁰ το *Imperial War Museum* του Λονδίνου στη Βρετανία,¹¹ το *Musée de l' Armée* του Παρισιού στην Γαλλία,¹² και το *Historijski Muzej* του Σαράγεβο στην Βοσνία-Ερζεγοβίνη,¹³ τα οποία επισκεφθήκαμε και διαπιστώσαμε ότι χαρακτηρίζονται κυρίως από μία μονοδιάστατη παραδοσιακή, εθνοκεντρική, γεγονοτολογική και μιλιταριστική ιστορία του πολέμου, χρησιμοποιώντας θετικιστικές αφηγήσεις της Ιστορίας. Το Historial προσφέρει μια σύγχρονη αναπαράσταση του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, χρησιμοποιώντας ως βάση της έκθεσης έναν συγκριτικό άξονα τριών επιπέδων που απλώνεται περιμετρικά σε όλες τις αίθουσες, ο οποίος παρουσιάζει, σε παράλληλη διάταξη, υλικά κατάλοιπα της εποχής που αφορούν την πολιτισμική και κοινωνική ζωή κυρίως του άμαχου πληθυσμού από τη Γερμανία, τη Γαλλία και τη Βρετανία (βλ. Εικόνα 9). Αντανακλώντας τις στάσεις και τις νοοτροπίες των διαφόρων εμπόλεμων μερών, η παρουσίαση επιτρέπει μια συγκριτική ανάγνωση των αντικειμένων της καθημερινής ζωής, που είναι διαποτισμένα από την καθημερινή ζωή, την πατριωτική πίστη αλλά και τον μιλιταρισμό, και με την πανταχού παρουσία του θανάτου στο στρατιωτικό μέτωπο.

Εικόνα 9: Παράλληλη έκθεση αντικειμένων από την κοινωνική και πολιτισμική ιστορία της Γερμανίας, της Γαλλίας και της Βρετανίας.

Πρωτοποριακός είναι ο σχεδιασμός της έκθεση με την τοποθέτηση μουσειακών αντικειμένων αλλά και σχετικών έργων τέχνης ελεύθερων στον χώρο των αιθουσών. Επίσης, πρωτοποριακή μπορεί να χαρακτηριστεί και η επιλογή της αναπαράστασης των χαρακωμάτων και του μετώπου σε σημεία του ξύλινου δαπέδου. Οι εμπειρίες των στρατιωτών αναπαρίστανται με την έκθεση των στολών, των όπλων και των προσωπικών αντικειμένων τους. Σε αντίθεση με τις συνήθειες μουσειολογικές πρακτικές τις οποίες συναντάμε και στα περισσότερα πολεμικά μουσεία ακόμα και σήμερα όπου οι κούκλες που αναπαριστούν του στρατιώτες βρίσκονται τοποθετημένες μέσα σε βιτρίνες σε όρθια στάση ντυμένες με τις στρατιωτικές στολές και φέρουν τα όπλα τους, στο Historial οι στολές και τα όπλα των στρατιωτών είναι τοποθετημένες σε οριζόντια στάση μέσα σε εσοχές ή λάκκους από λευκό μάρμαρο ενσωματωμένο στο ξύλινο δάπεδο, που συμβολίζουν τα χαρακώματα, τα οποία διέσχιζαν όλη την έκταση του ποταμού Σομ (περίπου 40 χλμ.) αλλά και την κοινή δυστυχία των στρατιωτών. Οι μαρμάρινες εσοχές μοιάζουν με λάκκους ταφών ή αρχαιολογικών ανασκαφών.

Εικόνα 10: Οριζόντια αναπαράσταση του πολέμου με την παρουσίαση στολών και όπλων ανώνυμων στρατιωτών

Στους τοίχους αλλά και στο δάπεδο είναι τοποθετημένες σύντομες επεξηγηματικές λεζάντες. Επίσης, σε όλες τις εκθεσιακές ενότητες και υποενότητες υπάρχουν περίπου 60 οθόνες που προβάλλουν βίντεο κινηματογραφικών επικαίρων, τα οποία συνδέουν τον οριζόντιο άξονα των πολεμικών μουσειακών εκθεμάτων με τον περιμετρικό συγκριτικό άξονα των πολιτισμικών πλαισίων. Παράλληλα, στην είσοδο κάθε αίθουσας, τίθεται το ιστορικό και γεωγραφικό πλαίσιο του πολέμου με συμβατικούς και ψηφιακούς χάρτες σε διαδραστικές οθόνες αφής.

Το μουσειολογικό υπόβαθρο των εκθέσεων

Στην ενότητα αυτή η «αναπαράσταση» του Α' Παγκοσμίου Πολέμου στις εκθεσιακές ενότητες του Μουσείου Historial συζητούνται σε σχέση με το αντίστοιχο μουσειολογικό υπόβαθρό τους.

Συγκριτική πολιτισμική και πολεμική ιστορία - Σύνθεση παραδοσιακών και μοντέρνων μουσειολογικών στοιχείων

Οι υπεύθυνοι του Historial αποφάσισαν να εκθέσουν το μουσειακό υλικό με άξονα την αντίστοιχη πολυεθνική εκδοχή, ώστε οι επισκέπτες του μουσείου να στοχαστούν σε

σχέση με μία παγκόσμια οπτική ανάγνωσης της ιστορίας του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, παρά σε σχέση με μία εθνική αφηγηματική οπτική, η οποία κρίθηκε μερική, μονοσήμαντη και επομένως ανεπαρκής (Winter 2008).

Οι τρόποι έκθεσης και τα μέσα αναπαράστασης του πολέμου ακολουθούν την παραδοσιακή γραμμική χρονολογική αφήγηση από την αρχή έως το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και εμπεριέχουν μουσειακά αντικείμενα ως αντικειμενικές μαρτυρίες του πολέμου -δύο χαρακτηριστικά γνωρίσματα του «παραδοσιακού» τύπου μουσείων. Όμως συνολικά οι τρόποι έκθεσης δεν μπορούν να χαρακτηρισθούν καθαρά «παραδοσιακοί», καθώς δεν υπάρχει μονοδιάστατη εθνική αφήγηση, αλλά συγκριτική ανάγνωση της στρατιωτικής και της κοινωνικής και πολιτισμικής ιστορίας του πολέμου, με την έκθεση αντικειμένων αντιπροσωπευτικών της καθημερινής ζωής του άμαχου πληθυσμού της Γερμανίας, της Γαλλίας και της Βρετανίας.

Επίσης δεν υπάρχει διδακτισμός και ωραιοποιημένη αναπαράσταση του πολέμου, αλλά, απεναντίας, αξιοποιείται μια πληθώρα τρόπων έκθεσης και αναπαράστασης του πολέμου, η οποία δεν αναφέρεται μόνο στη στρατιωτική ιστορία της Γαλλίας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο -π.χ. εκτίθενται εικαστικά έργα τέχνης με θέμα την φρίκη και τον παραλογισμό του πολέμου τόσο στο μέτωπο όσο και στα μετόπισθεν, αρχειακό υλικό της εποχής, όπως εφημερίδες, φωτογραφίες και κινηματογραφικά επίκαιρα, καθώς και αντικείμενα οικιακής χρήσης με μιλιταριστική διακόσμηση, ώστε οι επισκέπτες να συνθέσουν τη δική τους άποψη για την Μάχη του Σομ και για τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο συνολικά. Μοντέρνοι και μεταμοντέρνοι τρόποι έκθεσης αφηγούνται την πολιτισμική και κοινωνική ιστορία των μουσειακών αντικειμένων και αναδεικνύουν το κοινωνικό τους πλαίσιο αναδομώντας όψεις του σύνθετου ιστορικού παρελθόντος.

Η έκθεση των μουσειακών αντικειμένων συνοδεύεται με σύντομες λεζάντες στις τρεις αντίστοιχες γλώσσες. Στις γυάλινες προθήκες εκτίθενται αφίσες, πιάτα, είδη οικιακής χρήσης, καθώς και πλήθος άλλων μικροαντικειμένων που περιλαμβάνουν ακόμα και παιδικά παιχνίδια με μιλιταριστικό και πατριωτικό περιεχόμενο.

Εικόνα 11: Παιδικό πιάτο με μιλιταριστική διακόσμηση.

Ο ιστορικός Jay Winter, υποστηρίζει ότι το μουσείο αυτό αποτέλεσε ένα πείραμα συγκριτικής πολιτισμικής ιστορίας των εμπολέμων ώστε να εμπλουτιστούν οι αντίστοιχες εθνικές αφηγήσεις της ιστορίας του πολέμου και όχι κατ' ανάγκην να αντικατασταθούν. Οπότε αρχικό ζητούμενο των συγκριτικών πολιτισμικών αφηγήσεων του Historial δεν είναι η δόμηση μίας ενιαίας συλλογικής μνήμης για τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά η συλλογή και διασύνδεση πολλών ατομικών μνημών θρυμματισμένων σε εθνικά κομμάτια. Το πλαίσιο που διαμορφώνεται είναι προφανώς συγκριτικό και το αποτέλεσμα της σύγκρισης πολυδιάστατο και έτσι μπορεί να περιγραφεί καλύτερα ως μια μορφή πολυπρισματικής, ταυτόχρονα όμως, και δυνητικά ολιστικής ιστορίας (Winter 2006).

Η αναπαράσταση της ζωής των στρατιωτών, των όπλων και της τραυματικής εμπειρίας του πολέμου - Μοντέρνο μουσειολογικό υπόβαθρο

Το Historial προσπαθεί να αναπαραστήσει την τραυματική εμπειρία του πολέμου στην κύρια έκθεσή του για τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, και συγκεκριμένα στην τέταρτη αίθουσα με τίτλο «Προς τον Ολοκληρωτικό Πόλεμο: 1916-1918», όπου γίνεται η εκτενέστερη αναφορά και παρουσίαση των εκφάνσεων του «ολοκληρωτικού πολέμου», όπως αυτός αποτυπώθηκε τόσο στο μέτωπο όσο και στα μετόπισθεν.

Στην αίθουσα αυτή, ο επισκέπτης, παρατηρώντας συνολικά την εκθεσιακή ενότητα, αντικρύζει τον οριζόντιο θεματικό άξονα με τις εσοχές του δαπέδου που χρησιμεύουν για την αναπαράσταση των χαρακωμάτων, της ζωής των στρατιωτών στο πλαίσιο των μαχών στο μέτωπο, μαζί με τον συγκριτικό άξονα περιμετρικά της αίθουσας όπου παρουσιάζονται μουσειακά αντικείμενα που αφορούν την πολεμική προπαγάνδα στη Γερμανία, τη Γαλλία και την Αγγλία. Ωστόσο, οι επτά εσοχές στο δάπεδο που αναπαριστούν τις μάχες στο μέτωπο και την τραυματική εμπειρία του πολέμου είναι το κυρίαρχο στοιχείο της έκθεσης. Παράλληλα, μικρές ηλεκτρονικές οθόνες που προβάλλουν αποσπάσματα από τα γαλλικά κινηματογραφικά επίκαιρα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, υπάρχουν διάσπαρτες στην αίθουσα, συνοδεύοντας νοηματικά τα μουσειακά αντικείμενα.

Σχολιάζοντας κριτικά τους τρόπους έκθεσης της τραυματικής εμπειρίας των στρατιωτών της Μάχης του Σομ και γενικότερα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην αίθουσα αυτή, μπορούμε να πούμε ότι είναι μοντέρνοι, επειδή συνθέτουν εναλλακτικές όψεις της πραγματικότητας του πολέμου. Η λογική της εκθεσιακής ενότητας για την αναπαράσταση της τραυματικής εμπειρίας κινείται πάνω στον οριζόντιο θεματικό άξονα του δαπέδου από την «θέση», δηλαδή τις «Μηχανές του πολέμου» που αντιπροσωπεύουν τα όπλα στην πρώτη εσοχή, στην «αντίθεση», δηλαδή στα «Μέσα Αυτοπροστασίας» των στρατιωτών, υλικό που είναι τοποθετημένο στη δεύτερη εσοχή, για να καταλήξει τελικά στην «σύνθεση», δηλαδή στο «Αντιμετώπιση τραυμάτων» και την «Ιατρική Φροντίδα» της τρίτης και της τέταρτης εσοχής. Η έκθεση είναι οργανωμένη

έτσι ώστε ο επισκέπτης να ακολουθεί αυτήν την πορεία ανάγνωσης της μάχης και του πολέμου, η οποία οδηγεί στη διαπίστωση της ανθρώπινης αποσύνθεσης και καταστροφής με αναφορά σε ένα αναρίθμητο και ανώνυμο πλήθος τραυματισμένων στρατιωτών (Winter 2006).

Εικόνα 12: Μηχανές του πολέμου.

Εικόνα 13: Μέσα Αυτοπροστασίας.

Εικόνα 14: Αντιμετώπιση τραυμάτων.

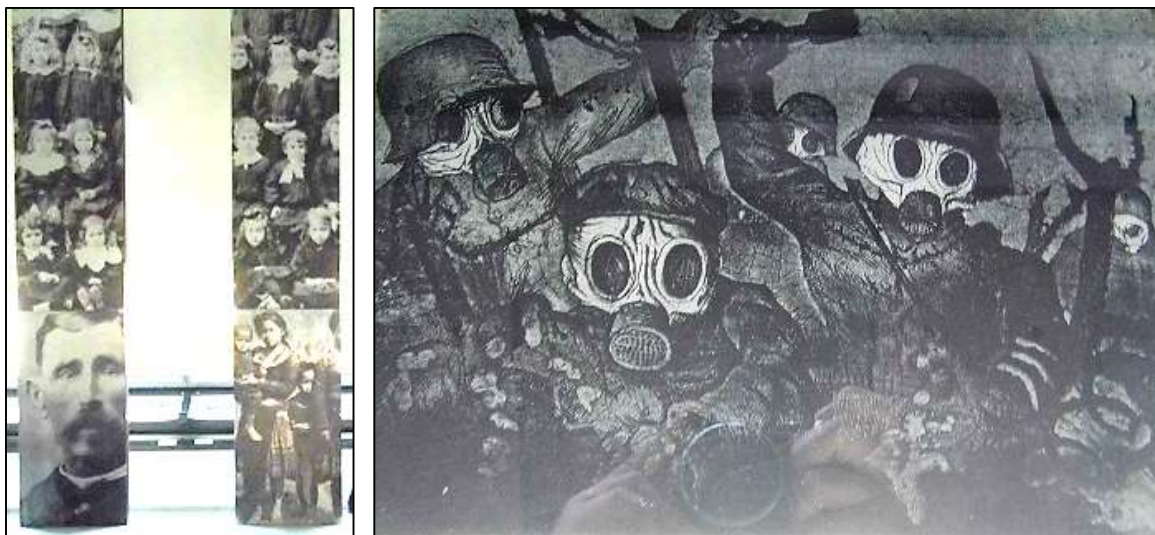
Εικόνα 15: Ιατρική φροντίδα.

Η Μάχη του Σομ, ειδικά η τραυματική εμπειρία που βίωσαν οι στρατιώτες, αναπαριστάται κυρίως μεταφορικά ως απύουσα, καθώς πουθενά μέσα στην αίθουσα δεν παρουσιάζεται ή απεικονίζεται ρεαλιστικά ο τρόμος, ο πόνος και η απώλεια που προκάλεσε στα εκατομμύρια των στρατιωτών που συμμετείχαν σε αυτή. Σύμφωνα με τους υπεύθυνους του Μουσείου, η τραυματική εμπειρία του πολέμου, όπως υπήρξε στην πραγματικότητα, «είναι αδύνατο να προσεγγιστεί και να αναπαρασταθεί με οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο» (Winter 2008: 35). Η απουσία, η ανωνυμία, το κενό και η

σιωπή που περιβάλλει τα μουσειακά αντικείμενα τα οποία βρίσκονται τοποθετημένα τακτικά, καθαρά και καλαίσθητα μέσα στις μαρμάρινες εσοχές του δαπέδου που συμβολίζουν τα χαρακώματα ως τάφους των στρατιωτών, προτρέπει τους επισκέπτες να φανταστούν και να στοχαστούν για τη μορφή και την έκταση της τραυματικής εμπειρίας που βίωσαν στο πολεμικό μέτωπο οι στρατιώτες, η οποία είναι αδύνατο να αναπαρασταθεί (Winter 2006).

Η αίθουσα φωτογραφικών πορτρέτων και χαρακτηριστικών έργων του Otto Dix - Μεταμοντέρνο μουσειολογικό υπόβαθρο

Η κεντρική αίθουσα του Historial διαφέρει από όλες τις υπόλοιπες τόσο ως προς τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό της όσο και ως προς την εκθεσιακή λογική της. Είναι μια σκοτεινή και ψυχρή μαρμάρινη αίθουσα στο κέντρο του μουσείου, χωρίς παράθυρα, φως και επικοινωνία με το εξωτερικό φυσικό περιβάλλον του μουσείου. Στην εσωτερική περίμετρο της αίθουσας από το γκρίζο δάπεδο έως το ταβάνι υψώνονται κάθετες στήλες πάνω στις οποίες έχουν τοποθετηθεί ασπρόμαυρες φωτογραφίες με πορτρέτα ανθρώπων από όλο τον κόσμο και από την περιοχή του Σομ τραβηγμένες κατά την περίοδο πριν από τον πόλεμο. Ανθρώπων που κοιτάζουν κατάματα τον επισκέπτη με τα αθώα, ανήξερα μάτια τους για την τραυματική εμπειρία του πολέμου που επρόκειτο να βιώσουν. Στην περίμετρο της αίθουσας και ακριβώς πίσω από τις στήλες και σε αντιδιαστολή με τις φωτογραφίες του «αθώου» άμαχου πληθυσμού, σε τρεις μαύρους πάγκους εκτίθεται μια σειρά 53 ασπρόμαυρων χαρακτηριστικών έργων του γερμανού καλλιτέχνη Otto Dix με τίτλο *Ο Πόλεμος*, τα οποία αναπαριστούν την φρίκη και τον παραλογισμό του μετώπου, ειδικά στη Μάχη του Σομ, όπου είχε συμμετάσχει ως εθελοντής στρατιώτης και ο ίδιος ο γερμανός καλλιτέχνης.

Εικόνες 16α & 16β: Ένα χαρακτηριστικό έργο του Otto Dix με θέμα τον πόλεμο σε αντιπαράθεση με φωτογραφικά πορτρέτα ανθρώπων από την προπολεμική περίοδο.

Αυτή η εκθεσιακή επιλογή στοχεύει στην ανάδειξη της αλλαγής στις ζωές των ανθρώπων που επέφερε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, ο οποίος αποτέλεσε το πραγματικό εργαστήριο του 20^{ου} αιώνα, που άλλαξε την όψη και την συνείδηση όλου του σύγχρονου κόσμου, όπως επισημαίνει εύστοχα ο ιστορικός Έντσο Τραβέρσο (2013).

Η μεταμοντέρνα εκθεσιακή λογική του μουσείου στην συγκεκριμένη αίθουσα ακολουθεί την αντίθετη κατεύθυνση από όλες τις υπόλοιπες, διότι εσωτερικά αναπαριστά τον άμαχο πληθυσμό και εξωτερικά τα πεπραγμένα στο πολεμικό μέτωπο, χρησιμοποιώντας ως μέσα όμως μόνο φωτογραφίες και έργα τέχνης, τοποθετημένα χωρίς καμία χρονολογική σειρά και με την απουσία οποιουδήποτε πληροφοριακού υλικού για τον προσανατολισμό του επισκέπτη. Ο επισκέπτης βρίσκεται στην καρδιά του μουσείου και καλείται να αντικρύσει και να αισθανθεί το σκοτεινό, τραυματικό και φρικτό πρόσωπο του πολέμου μέσω των χαρακτηριστικών έργων του Otto Dix. Από αυτή την κεντρική θέση του μουσείου, ο επισκέπτης μπορεί να εποπτεύσει μέσα από ένα μικρό οριζόντιο άνοιγμα περιμετρικά των τοίχων όλες τις υπόλοιπες φωτεινές αίθουσες που αντιπροσωπεύουν την πορεία του πολέμου, ενώ εκείνος βρίσκεται στο σκοτεινό κέντρο του, περιτριγυρισμένος από τον θάνατο και την τρέλα.

Μεταφορικά σε αυτήν την αίθουσα συνοψίζεται και το νόημα του Μουσείου, κάνοντας τον επισκέπτη να αναστοχαστεί την σκοτεινή, παράλογη και φρικτική όψη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, και γενικότερα κάθε πολέμου. Απόλυτη καταστροφή, παραμορφωμένα και ακρωτηριασμένα ανθρώπινα σώματα, ανθρώπινοι σκελετοί και η ατμόσφαιρα του θανάτου και της ανυπαρξίας αναδύεται με διάφορες μορφές μέσα από τα ασπρόμαυρα χαρακτηριστικά του Dix προσδίδοντας στο έργο του τα χαρακτηριστικά της *Αποκάλυψης*, περιγράφοντας τις ολέθριες συνέπειες του πολέμου στον άνθρωπο, το περιβάλλον και τον πολιτισμό (Becker 2008).

Τρόποι εγγραφής των νέων τεχνολογιών στις μουσειολογικές επιλογές

Η ενότητα αυτή επικεντρώνεται στη χρήση των νέων τεχνολογιών στις εκθεσιακές ενότητες του Μουσείου Historial ως μέσου που συμβάλλει στη διαμόρφωση μίας σύγχρονης μορφής άτυπης εκπαίδευσης που το Μουσείο παρέχει στο κοινό του.

Αναπαράσταση της μάχης του Σομ με την προβολή της ταινίας Η Μάχη του Σομ του Laurent Véray

Η ταινία δημιουργήθηκε από τον ιστορικό του κινηματογράφου Laurent Véray σε συνεργασία με το Ιστορικό Κέντρο Ερευνών του Historial ειδικά για τη μόνιμη έκθεση του μουσείου. Είναι μια πειραματική ταινία, μια μείξη ταινίας ιστορικού ντοκιμαντέρ και ταινίας μυθοπλασίας με ποιητική ατμόσφαιρα, έχει διάρκεια περίπου 30 λεπτά και στόχο να αναπαραστήσει όχι την ίδια τη μάχη -καθώς αυτό είναι αδύνατο, σύμφωνα με τον

δημιουργό της- αλλά τους τρόπους με τους οποίους έγινε αντιληπτή από τους εμπλεκόμενους στρατιώτες και άμαχους πολίτες το 1916, και το πώς αυτοί οι τρόποι επιτρέπουν σήμερα στους θεατές -έναν αιώνα μετά τη μάχη- να αναστοχαστούν και να αναρωτηθούν για τη φύση και το νόημα της μάχης, μέσα από μία καλλιτεχνική, πολυπρισματική, διεθνική και διαταξική σκηνοθετική οπτική (Bellevalette 2008).

Σχολιάζοντας κριτικά την ταινία και κατ' επέκταση την αναπαράσταση της Μάχης του Σομ με την χρήση νέων τεχνολογιών, μπορούμε να πούμε ότι αποτελεί μια μεταμοντέρνα αναπαράσταση του πολέμου, καθώς αρνείται να παρουσιάσει τη μία και μοναδική «αλήθεια» ή την «ακριβή περιγραφή» της Μάχης του Σομ. Παρουσιάζει, αντιθέτως, πολλαπλές εναλλακτικές οπτικές και με αυτόν τον τρόπο επιτρέπει στους θεατές να δομούν πολλαπλές ερμηνείες της Μάχης του Σομ και, επομένως, αφήνει ανοικτά ερωτήματα για τη φύση και το νόημα του πολέμου. Συνεπώς ο σκηνοθέτης της ταινίας καλεί τους θεατές να προσεγγίσουν τη Μάχη του Σομ σύμφωνα με τα ιδιαίτερα ενδιαφέροντα και τις επιδιώξεις τους και να τα ερμηνεύσουν δομώντας αντίστοιχες εικόνες, γνώσεις, συναισθήματα, εμπειρίες και σκέψεις. Η χρήση νέων τεχνολογιών παρέχει δυνατότητες άντλησης πολλαπλών πληροφοριών από τον επισκέπτη, και με αυτούς τους τρόπους δεν υφίσταται μοναδιάστατη αφήγηση, οπότε το μουσείο μετασχηματίζεται σε χώρο κριτικού αναστοχασμού.

Εκτός από το ιδιαίτερο περιεχόμενο της ταινίας, τόσο η τεχνική κατασκευή της, όσο και ο τρόπος παρουσίασής της στο κοινό του μουσείου, διαφέρουν από τις συνηθισμένες κινηματογραφικές ταινίες. Για αυτό θεωρήσαμε ότι αποτελεί ένα καλό δείγμα χρήσης των νέων τεχνολογιών, καθώς επιτρέπει στο μουσείο να μετασχηματιστεί σε χώρο κριτικού αναστοχασμού και δεν αποτελεί απλά μια συνηθισμένη προβολή κινηματογραφικής ταινίας.

Αναλυτικότερα, η τεχνική κατασκευή της ταινίας εμπεριέχει μια σαφή αναφορά στην εικαστική παράδοση του Μεσαίωνα, καθώς το μεγάλο κάδρο της οθόνης σχηματίζεται από ένα τρίπτυχο τριών μικρότερων ισομερών κάδρων. Η προβολή της ταινίας γίνεται με την ταυτόχρονη χρήση τριών μηχανών προβολής, πάνω σε έναν ολόλευκο κενό τοίχο - ο οποίος σύμφωνα με τον Jay Winter (2006) συμβολίζει το «ανέφικτο» της πιστής αναπαράστασης της πραγματικότητας της μάχης - μέσα στην ειδικά διαμορφωμένη αίθουσα προβολής του μουσείου, που μοιάζει με κινηματογραφική αίθουσα με μεγαλύτερη σε μήκος οθόνη (βλ. Εικόνα 5, παραπάνω). Η σύνθεση του τριπτύχου των εικόνων, αν και κατά τον Μεσαίωνα χρησιμοποιήθηκε για να διαχωρίσει το κεντρικό ιερό μέρος των εικόνων που αναπαρίστανται στο κεντρικό κάδρο από τις βέβηλες εικόνες στα δύο ακραία κάδρα, στην ταινία χρησιμοποιείται για να αποτυπώσει την τριεθνή αναπαράσταση της Μάχης του Σομ, σύμφωνα με την εκθεσιακή λογική του Μουσείου, προβάλλοντας, ταυτόχρονα, τρεις διαφορετικές στρατιωτικές και πολιτισμικές αναπαραστάσεις και οπτικές γωνίες του πολέμου από τη Γαλλία, τη Γερμανία και τη Βρετανία (Bellevalette 2008).

Επιπρόσθετα, οι υπεύθυνοι του μουσείου δίνουν ιδιαίτερη σημασία όχι μόνο στον τρόπο δημιουργίας και στο περιεχόμενο της ταινίας, αλλά και στον τρόπο παρουσίασης και παρακολούθησής της από τους επισκέπτες, καθώς το Μουσείο έχει ενσωματώσει ως αναπόσπαστο κομμάτι της έκθεσής του την προβολή της, με την κατασκευή μιας κινηματογραφικής αίθουσας υψηλών προδιαγραφών, η οποία αποτελεί την τρίτη κατά σειρά αίθουσα του Μουσείου, προτρέποντας τους επισκέπτες να εισέλθουν και να την παρακολουθήσουν με προσοχή και συγκέντρωση. Η ταινία ημίωρης διάρκειας παρέχεται ανά τακτά χρονικά διαστήματα, με διαφορετικές προγραμματισμένες προβολές στην γαλλική και την αγγλική γλώσσα στους επισκέπτες που επιλέγουν να την παρακολουθήσουν χωρίς περισπασμούς και να απολαύσουν μια ολοκληρωμένη εμπειρία κινηματογραφικής θέασης.

Αναπαράσταση του πολέμου μέσω προβολής γαλλικών κινηματογραφικών επικαίρων

Οι υπεύθυνοι του σχεδιασμού και της υλοποίησης της μόνιμης έκθεσης του Historial, παράλληλα με τους πρωτοποριακούς τρόπους παρουσίασης των αντικειμένων του πολέμου και τη τριεθνή προσέγγιση της κοινωνικής και πολιτισμικής ιστορίας, έχουν εντάξει διακριτικά, αλλά ως κύριο μέρος της έκθεσης, την αναπαράσταση του πολέμου και με την προβολή σχετικών κινηματογραφικών επικαίρων.

Εικόνα 17: Οθόνη προβολής κινηματογραφικών επικαίρων του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Σε όλες τις αίθουσες, πάνω σε μεταλλικές βάσεις έχουν τοποθετήσει οθόνες που προβάλλουν αποσπάσματα κινηματογραφικών επικαίρων από τον Α΄ Παγκόσμιο

Πόλεμο, χωρίς ήχο και μουσική, δηλαδή όπως ακριβώς είχαν γυριστεί. Η επιλογή των επικαίρων έχει γίνει από τους υπευθύνους του Μουσείου σύμφωνα με το θέμα και τα μουσειακά αντικείμενα κάθε ενότητας και υποενότητας. Η προβολή των επικαίρων κατά κάποιο τρόπο συνδέει τον επιδαπέδιο οριζόντιο άξονα παρουσίασης των πολεμικών αντικειμένων με τον συγκριτικό άξονα των πολιτισμικών πλαισίων και προσανατολίζει τους επισκέπτες κατά την περιήγησή τους στις αίθουσες του Μουσείου, επιτυγχάνοντας μια ομαλή μετάβαση από την μία εκθεσιακή ενότητα στην άλλη, ενώ παράλληλα παρακινεί τους επισκέπτες να συγκεντρώνουν περισσότερες πληροφορίες και αναστοχάζονται για τις φρικτές συνέπειες του πολέμου.

Για παράδειγμα, στην τρίτη αίθουσα του μουσείου, *Προς τον Ολοκληρωτικό Πόλεμο: 1916-1918*, όπου προσεγγίζεται η τραυματική σωματική και ψυχική εμπειρία του πολέμου, ακριβώς δίπλα από τις επιδαπέδιες εσοχές που παρουσιάζουν αντικείμενα με θέμα «ιατρική φροντίδα» οι υπεύθυνοι του Μουσείου έχουν τοποθετήσει μία οθόνη που προβάλλει απόσπασμα κινηματογραφικών επικαίρων για το «τραυματικό σοκ». Τα πλάνα σοκάρουν καθώς απεικονίζουν στρατιώτες με παραμορφωμένα πρόσωπα και ακρωτηριασμένους αλλά και άλλους στρατιώτες που πάσχουν από «τραυματικό σοκ» και οι οποίοι, αν και είναι σωματικά υγιείς, δεν μπορούν να ελέγξουν την κίνηση του σώματος ή την έκφραση του προσώπου τους.

Αναπαράσταση του ιστορικού πλαισίου μέσω διαδραστικών ψηφιακών χαρτών

Σε όλες τις αίθουσες του Historial -εκτός από την αίθουσα προβολής και την αίθουσα με τα χαρακτηριστικά έργα του Otto Dix- ακολουθείται η ίδια εκθεσιακή λογική στην παρουσίαση του πολέμου. Μπαίνοντας σε κάθε αίθουσα υπάρχει στον τοίχο μία μεγάλη πινακίδα η οποία δίνει τον τίτλο της εκθεσιακής ενότητας με την αντίστοιχη χρονολογία της φάσης του πολέμου, καθώς και ένα συνοπτικό περιγραφικό κείμενο γραμμένο σε τρεις γλώσσες: γαλλικά, γερμανικά, αγγλικά. Επίσης, στη διάθεση των επισκεπτών υπάρχουν πολύχρωμοι διαδραστικοί χάρτες του πολέμου, οι οποίοι απεικονίζουν τις περιοχές όπου διεξήχθησαν οι μάχες. Οι χάρτες προσανατολίζουν τους επισκέπτες γεωγραφικά και τους πληροφορούν για την εξέλιξη του πολέμου, τις κινήσεις των αντίπαλων στρατευμάτων στο Δυτικό μέτωπο αλλά και σε ολόκληρη την Ευρώπη.

Με αυτόν τον τρόπο, το Μουσείο εξ αρχής, πριν ο επισκέπτης περάσει στην παρατήρηση των μουσειακών αντικειμένων που βρίσκονται είτε στις προθήκες είτε στο δάπεδο της κάθε αίθουσας, πληροφορεί τους επισκέπτες του για το στρατιωτικό, γεωγραφικό και οικονομικό πλαίσιο του πολέμου, δίνοντας ταυτόχρονα έναν χωροχρονικό προσανατολισμό, με τις κυριότερες στρατιωτικές κινήσεις και μάχες που έλαβαν χώρα στο ευρωπαϊκό έδαφος.¹⁴ Σχολιάζοντας κριτικά τον παραπάνω τρόπο χρήσης των νέων τεχνολογιών και ειδικότερα των ψηφιακών διαδραστικών χαρτών παρατηρούμε ότι είναι μοντέρνος. Βεβαίως, ας σημειώσουμε εδώ ότι οι διαδραστικοί χάρτες μπορεί να προσελκύουν ευκολότερα τους νεότερους επισκέπτες, ενώ, ταυτόχρονα μπορεί να

αποκλείουν κάποιους επισκέπτες μεγαλύτερης ηλικίας λόγω μη εξοικείωσης στη χρήση των νέων τεχνολογιών.

Εικόνα 18: Ψηφιακός διαδραστικός χάρτης.

Ψηφιακή απεικόνιση των πολιτισμικών μουσειακών αντικειμένων σε διαδραστικές ψηφιακές οθόνες αφής

Το 2014 με αφορμή την συμπλήρωση ενός αιώνα από την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου οι υπεύθυνοι του Historial, μεταξύ διάφορων άλλων αλλαγών που σκόπευαν να επιφέρουν, αποφάσισαν και την αναδιοργάνωση και τον εμπλουτισμό της μόνιμης έκθεσης του μουσείου, καθώς και την αναβάθμιση της χρήσης των νέων τεχνολογιών, με διακριτικό και ουσιαστικό τρόπο, προς όφελος κυρίως των νεότερων επισκεπτών του.

Σήμερα σε κάθε αίθουσα του Historial έχουν τοποθετηθεί διαδραστικές οθόνες αφής που απεικονίζουν ψηφιακά το σύνολο των πολιτισμικών αντικειμένων από τη Γερμανία, τη Γαλλία και τη Βρετανία που εκτίθενται στις γυάλινες βιτρίνες του οριζόντιου συγκριτικού περιμετρικού άξονα. Ο χρήστης σύροντας το δάχτυλό του πάνω στην οθόνη μπορεί να

επιλέξει να παρατηρήσει όλα τα αντικείμενα μίας ενότητας, κινούμενος ταυτόχρονα και στον χρονολογικό άξονα στο κάτω μέρος της οθόνης. Επιλέγοντας να πατήσει πάνω σε ένα εικονιζόμενο αντικείμενο, αυτό μεγεθύνεται και η οθόνη του παρέχει τον τίτλο και μερικές συνοπτικές πληροφορίες για αυτό.

Εικόνα 19: Διαδραστική ψηφιακή οθόνη αφής.

Αξιολογώντας τη χρήση των διαδραστικών οθονών αφής, πρέπει να σημειώσουμε ότι καταρχάς εμφανίζεται να επιδρά θετικά, ειδικά στο κοινό των νέων ανθρώπων και ιδίως των μαθητών που είναι περισσότερο εξοικειωμένοι με τις νέες τεχνολογίες και τους είναι εύκολο και ταυτόχρονα διεγερτικό να προσανατολιστούν και να περιηγηθούν σε ένα ψηφιακό περιβάλλον παρά στο πραγματικό περιβάλλον ενός μουσείου με τόσο μεγάλο αριθμό μουσειακών αντικειμένων. Έτσι, υποθέτουμε ότι οι διαδραστικές οθόνες αφής, αποσπώντας την προσοχή ειδικότερα των νέων επισκεπτών, ενδεχομένως τείνουν να περιορίζουν ή να υποβαθμίζουν τη «φυσική» μουσειακή εμπειρία.

Η μορφή άτυπης ιστορικής εκπαίδευσης που παρέχεται από το Historial

Η μορφή άτυπης ιστορικής εκπαίδευσης την οποία επιδιώκει να παρέχει το Historial στο κοινό του εξετάζεται στην ενότητα αυτή (α) σε σχέση με τις επιλεγμένες από το Μουσείο μουσειολογικές μεθόδους αναπαράστασης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και (β) σε σχέση με τις σύγχρονες τάσεις της Ιστορίας ως πειθαρχίας.

Άτυπη ιστορική εκπαίδευση και μουσειολογικές μέθοδοι αναπαράστασης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου

Το Μουσείο Historial αποτελεί ένα σύγχρονο ευρωπαϊκό μουσείο που έχει επιλέξει τέσσερις διαφορετικές μεθόδους αναπαράστασης της Μάχης του Σομ και γενικότερα όλου του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, οι οποίες είναι κυρίως μοντέρνες και μεταμοντέρνες.

Καταρχάς, (α) ο σύγχρονος αρχιτεκτονικός σχεδιασμός - από την ιστορική τοποθεσία όπου επιλέχθηκε να οικοδομηθεί το κτίριο του μουσείου μέχρι την απολύτως λειτουργική διαρρύθμιση των εξωτερικών και των εσωτερικών χώρων του - επιτρέπει στον επισκέπτη να απολαμβάνει με ηρεμία τις εκθέσεις μέσα σε έναν πολυσήμαντο μουσειακό χώρο.

Η αρχιτεκτονική του Μουσείου είναι εμπνευσμένη από τον διάσημο αρχιτέκτονα του κινήματος το μοντερνισμού Le Corbusier, σύμφωνα με τις αρχές του νέου μοντερνισμού, και σχεδιάστηκε για να εξυπηρετήσει σύγχρονες μουσειολογικές ανάγκες και την ιδέα της ειρήνης, αντί για να αναπαραστήσει τον πόλεμο (Brieudes 2008).

Επίσης, (β) η πολυπρισματική παρουσίαση της Μάχης του Σομ από τρεις διαφορετικές εθνικές οπτικές στον συγκριτικό πολιτισμικό άξονα που εκθέτει στοιχεία της κοινωνικής και πολιτισμικής ιστορίας από τη Γαλλία, τη Γερμανία και τη Βρετανία, σε σχέση με την επιδαπέδια έκθεση αντικειμένων του πολέμου αποτελεί τομή στη μονοδιάστατη εθνική αφήγηση που ακολουθούν συνήθως τα εθνικά μουσεία πολέμου, αναδεικνύοντας την οικουμενική σημασία που είχε η Μάχη του Σομ στην Ιστορία του 20^{ού} αιώνα.

Επιπλέον, (γ) ο συγκριτικός πολιτισμικός άξονας, οι εσοχές στο δάπεδο που χρησιμεύει για να περιγράψει την ζωή των στρατιωτών στα χαρακώματα του μετώπου, καθώς και η χρήση διαδραστικών χαρτών διευκολύνουν τον προσανατολισμό και τη πολυδιάστατη ενημέρωση των επισκεπτών.

Επιπρόθετα, (δ) το Μουσείο παρέχει στους επισκέπτες την ελευθερία να ακολουθούν τις δικές τους διαδρομές, τις δικές τους αναγνώσεις και αναπαραστάσεις του πολέμου, διευκολύνοντας, έτσι, κριτικό ιστορικό στοχασμό.

Συμπερασματικά, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι οι παραπάνω καινοφανείς μέθοδοι αναπαράστασης του πολέμου βασίζονται στην κοινή παραδοχή των υπευθύνων του Μουσείου ότι «δεν υπάρχει επαρκής τρόπος» για να αναπαραστήσει το Μουσείο την

φρίκη και τον παραλογισμό του πολέμου. Το Historial, με άλλα λόγια, συνδέεται με την σύγχρονη ιστορική προσέγγιση που υπερβαίνει το γεγονοτολογικό επίπεδο και χρησιμοποιεί διαφορετικές μεθόδους αναπαράστασης του πολέμου για να αναδείξει τους τρόπους με τους οποίους συγκροτείται και μεταδίδεται η μνήμη του πολέμου (Winter 2006).

Το Historial διαφέρει από οποιοδήποτε άλλο ευρωπαϊκό πολεμικό μουσείο γιατί είναι το πρώτο πολυεθνικό ευρωπαϊκό πολεμικό μουσείο που χρησιμοποιεί ως δεσπόζοντα τρόπο έκθεσης έναν συγκριτικό θεματικό άξονα με τον οποίο η ιστορία της Μάχης του Σομ, της πρώτης μάχης ολοκληρωτικού και βιομηχανοποιημένου πολέμου στην παγκόσμια ιστορία, παρουσιάζεται σε συνάρτηση με τα βιώματα του άμαχου πληθυσμού της Γαλλίας, της Γερμανίας και της Βρετανίας.

Το Historial αποτέλεσε το πρώτο πολυεθνικό μουσείο για τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, το οποίο αναπαριστά ταυτόχρονα την στρατιωτική και πολιτισμική ιστορία της Γαλλίας, της Βρετανίας και της Γερμανίας. Ανήκει σε μια νέα γενιά πολεμικών μουσείων, τα οποία προέκυψαν κατά τη διάρκεια των δεκαετιών 1980-1990, ύστερα από τις αλλαγές στο «παράδειγμα» της ιστοριογραφίας και της μουσειολογίας, οι οποίες πέρασαν από τη μελέτη της συλλογικής μνήμης και των αναπαραστάσεων του πολέμου μέσω των μαρτυριών προηγούμενων γενιών, στη μελέτη της πολιτισμικής ιστορίας και ενός πλήθους εναλλακτικών αναπαραστάσεων του πολέμου. Σύμφωνα με τον ιστορικό Jay Winter (2006), το Historial καταλαμβάνει

έναν ενδιάμεσο χώρο μεταξύ της Ιστορίας και ενός Ιστορικού Μνημείου, μεταξύ της ακαδημαϊκής ιστορίας και της δημόσιας ιστορίας και μεταξύ της ιστορικής μνήμης και της συναισθηματικής μνήμης (Winter 2006: 224).

Άτυπη ιστορική εκπαίδευση και σύγχρονες τάσεις της Ιστορίας

Το Historial δεν παρέχει μία μονοδιάστατη αφήγηση του πολέμου, από τη γαλλική εθνική οπτική, αλλά αποσκοπεί να παρέχει μια πολυδιάστατη αφήγηση, με πανευρωπαϊκό και παγκόσμιο χαρακτήρα και με μουσειακά αντικείμενα όχι μόνο της στρατιωτικής, αλλά και της κοινωνικής και πολιτισμικής πραγματικότητας που βίωσαν οι στρατιώτες και οι άμαχοι πολίτες της Γαλλίας, της Βρετανίας, και της Γερμανίας κατά τη διάρκεια του πολέμου.

Όσον αφορά την κατανόηση της ακολουθίας των ιστορικών γεγονότων -που αποτελεί έναν από τους κύριους στόχους της ιστορικής εκπαίδευσης- το Historial χρησιμοποιεί σε όλες τις αίθουσές του χάρτες σε διαδραστική μορφή, οι οποίοι προσανατολίζουν τους επισκέπτες γεωγραφικά και τους πληροφορούν για την εξέλιξη του πολέμου, τις κινήσεις των αντίπαλων στρατευμάτων στο Δυτικό Μέτωπο αλλά και σε ολόκληρη την Ευρώπη.

Επίσης, αφιερώνει μια ολόκληρη αίθουσα (βλ. Εικόνα 3, παραπάνω), την πρώτη αίθουσα -*Ο Κόσμος πριν από τον πόλεμο: 1914*- για να παρουσιάσει το σύστημα της αποικιοκρατίας των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων κατά τον 19^ο αιώνα, καθώς και τη ζωή των ανθρώπων στις αποικίες σε συσχέτιση με την αποικιοκρατική οπτική των Δυτικών που θεωρούσαν τους γηγενείς πληθυσμούς απολίτιστους και τους παρομοίαζαν με ζώα. Με άλλα λόγια, περιγράφεται η κραταιά θέση της Ευρώπης στον κόσμο πριν από το 1914, όταν ο αυξανόμενος αποικιοκρατικός ιμπεριαλιστικός ανταγωνισμός των μεγάλων δυνάμεων για την παγκόσμια κυριαρχία οδήγησε στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Εικόνα 20: Γαλλικό παιχνίδι με μιλιταριστικό και αποικιοκρατικό περιεχόμενο.

Ακόμα εμπλέκει τον αναγνώστη στην παρατήρηση διαφόρων πολιτισμικών αντικειμένων της προπολεμικής καθημερινότητας από τη Γαλλία, τη Γερμανία και τη Βρετανία, υποδηλώνοντας πως ο πόλεμος δεν συνέβη ξαφνικά, αλλά επήλθε σταδιακά μέσω της διείσδυσης του μιλιταρισμού και του εθνικισμού στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων. Στις γυάλινες προθήκες εκτίθενται αφίσες, πιάτα, ποτήρια και άλλα είδη οικιακής χρήσης, καθώς και εφημερίδες, φωτογραφίες και πλήθος άλλων μικροαντικειμένων που περιλαμβάνουν ακόμα και παιδικά παιχνίδια με μιλιταριστικό, πατριωτικό και αποικιοκρατικό περιεχόμενο. Το μουσείο προβάλλει την ιδέα ότι τα αντικείμενα προετοίμαζαν και «διαπαιδαγωγούσαν» κατά κάποιο τρόπο τον πληθυσμό και των τριών χωρών για την πολεμική σύγκρουση, και ότι, επίσης, βοηθούσαν στην εθελοντική κατάταξη των νέων στο στρατό.

Επιπρόσθετα, στην τελευταία αίθουσα *-Μετά τον Πόλεμο: Πόνος και αναμνήσεις-* το Historial δίνει περισσότερη έμφαση στη μεγάλη καταστροφή και τον θάνατο εκατομμυρίων ανθρώπων, στρατιωτών και αμάχων, που προκάλεσε ο πόλεμος αντί στις συνθήκες ειρήνευσης που επακολούθησαν μετά το τέλος του πολέμου. Επίσης, το Historial αναφέρεται και στα μνημεία και τις τελετές μνήμης των νεκρών του μεγάλου αυτού πολέμου.

Στο Μουσείο εκτίθενται περισσότερα από χίλια αντικείμενα και μαρτυρίες ανώνυμων στρατιωτών και αμάχων, δηλαδή συγκροτείται μια ιστορική αφήγηση θεμελιωμένη σε ιστορικά τεκμήρια και μαρτυρίες των «αφανών» πρωταγωνιστών του πολέμου (στρατιωτών και άμαχου πληθυσμού). Η επιλογή αυτή ακολουθεί αντίστοιχες τάσεις που εμφανίσθηκαν στην ιστορική έρευνα και την ιστοριογραφία από τη δεκαετία του 1970, σε αντίθεση με προηγούμενες ιστορικές προσεγγίσεις στις οποίες κυριαρχούσε η αφήγηση ιστορικών γεγονότων από την οπτική γωνία «των επιφανών προσώπων», όπως των στρατιωτικών αρχηγών, των πολιτικών και των βασιλέων (Iggers 1999).¹⁵

Επιπλέον, στο Historial εκτίθεται αντιπολεμικό υλικό, και συγκεκριμένα μπροσούρες, αφίσες, γελοιογραφίες και βιβλία προερχόμενα από κοινωνικές ομάδες αριστερού, κυρίως, πολιτικού προσανατολισμού, που αντιστάθηκαν στον πόλεμο και μέχρι πρότινος δεν αναφέρονταν στα εθνικά αφηγήματα, αλλά αντίθετα αγνοούνταν από την επίσημη ιστορική αφήγηση (Thompson 2002), όπως λ.χ. το αντιπολεμικό μυθιστόρημα *Κάτω τα όπλα* (1914) της βραβευμένης με Νόμπελ γερμανίδας συγγραφέα Bertha Von Suttner.

Στο Historial χρησιμοποιούνται οι νέες τεχνολογίες, αλλά σε μικρή κλίμακα και με διαφορετικό σκοπό από αυτόν της υπερπληροφόρησης, της ψυχαγωγίας και του εντυπωσιασμού. Για παράδειγμα, η ταινία για τη Μάχη του Σομ, η οποία προβάλλεται στην αίθουσα προβολής του μουσείου, δημιουργεί ένα «ανοικτό» πλαίσιο ερμηνείας του ιστορικού πλαισίου του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, που μπορεί να εγείρει νέα, πιο σύνθετα ερωτήματα και απορίες στο κοινό, κάτι που αποτελεί και στόχο των σύγχρονων προσεγγίσεων της ιστορικής εκπαίδευσης. Επίσης, η χρήση των κινηματογραφικών επικαίρων μέσα στις αίθουσες του Μουσείου γίνεται διακριτικά και λειτουργεί συμπληρωματικά ως προς τα εκθέματα του μουσείου, συμβάλλοντας στην καλύτερη κατανόηση του θέματος.

Ας σημειωθεί, επίσης, ότι το Ερευνητικό Κέντρο του Μουσείου παίζει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των εκθέσεων του με άξονα την παρουσίαση του μεγάλου αυτού γεγονότος υπό το φως νέων ερωτημάτων, νέων μεθοδολογικών προσεγγίσεων και επιστημονικά έγκυρων ερμηνειών, και συμβάλλει στην περαιτέρω υποστήριξη της ιστορικής έρευνας, της πληροφόρησης και της άτυπης ιστορικής εκπαίδευσης που παρέχει το Μουσείο στο κοινό του.

Γενικό συμπέρασμα

Με βάση την έρευνά μας μπορούμε να ισχυριστούμε ότι το Μουσείο Historial de la Grande Guerre / Ιστορικό Μουσείο-Μνημείο του Μεγάλου Πολέμου παραμένει ακόμα και σήμερα, περίπου 25 έτη μετά τα εγκαίνιά του (1992), ένα από τα πιο σύγχρονα και καινοτόμα ευρωπαϊκά πολεμικά μουσεία.

Καταρχήν, οικοδομήθηκε ακριβώς στη θέση όπου έγινε η Μάχη του Σομ, η οποία υπήρξε η πρώτη μάχη ολοκληρωτικού και βιομηχανοποιημένου πολέμου στην παγκόσμια ιστορία, ενώ ο αρχιτεκτονικός και σχεδιασμός του κτηρίου του Μουσείου συνδέεται με και υποστηρίζει σύγχρονες, μοντέρνες και μεταμοντέρνες αναζητήσεις που προβάλλουν την ιδέα της ειρήνης. Ωστόσο, το Historial καινοτομεί κυρίως με τη χρήση πρωτοποριακών μουσειολογικών μεθόδων αναπαράστασης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, στη βάση μίας συγκριτικής πολυεθνικής αφήγησης και ανάγνωσης της πολιτισμικής, κοινωνικής και στρατιωτικής ιστορίας του πολέμου, αξιοποιώντας, παράλληλα, και τις νέες τεχνολογίες. Έτσι, το Μουσείο παρέχει έναν τύπο άτυπης ιστορικής εκπαίδευσης στο κοινό του που συνδέεται με σύγχρονες πολυπρισματικές προσεγγίσεις της ιστορικής εκπαίδευσης. Ενδεικτική, μεταξύ άλλων, είναι η μεταμοντέρνα εκθεσιακή λογική στην κεντρική αίθουσα του Μουσείου που παρουσιάζει φωτογραφικά πορτρέτα ανθρώπων από την προπολεμική περίοδο σε αντιδιαστολή με τη φρίκη του πολέμου όπως αυτή αποτυπώνεται στα χαρακτηριστικά έργα του Otto Dix. Έτσι, με πρωτοποριακούς τρόπους, το Historial αναδεικνύει το ουσιαστικό αντιπολεμικό νόημά του, προκαλώντας τους επισκέπτες να ακολουθούν τις δικές του διαδρομές και να αναστοχάζονται γύρω από την σκοτεινή, παράλογη και φρικτή όψη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αλλά και γενικότερα κάθε πολέμου.

Εν κατακλείδι, το Historial διαφοροποιείται από τα περισσότερα πολεμικά μουσεία της Ευρώπης, καθώς η δημόσια ιστορία και η άτυπη ιστορική εκπαίδευση που παρέχει στο κοινό του συνιστούν διαδικασίες που δεν αποσκοπούν στη διαμόρφωση εθνικής ταυτότητας, αλλά, αντίθετα, συμβάλλουν στην καλλιέργεια κριτικής ιστορικής γνώσης και σκέψης και στη διαμόρφωση υποκειμένων ικανών για εναλλακτικές ιστορικές αναγνώσεις του παρελθόντος και κατ' επέκταση του παρόντος, καλλιεργώντας έτσι έναν νέο τύπο ιστορικής συνείδησης που διακρίνεται από την επεξεργασία του τραύματος του πολέμου, τη διατύπωση νέων ερωτημάτων και τη βούληση για ειρηνική συνύπαρξη των λαών.

Παράλληλα, το Historial, με βάση και το ερευνητικό κέντρο που διαθέτει, παραμένει ανοικτό στις νέες τάσεις και εξελίξεις στους τομείς της μουσειολογίας, της ιστορίας και της εκπαίδευσης, τις οποίες αξιοποιεί μέσω των περιοδικών θεματικών εκθέσεων του και των ποικίλων εκπαιδευτικών και ευρύτερων πολιτιστικών δραστηριοτήτων του.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Ανδρέου Α., Κακουριώτης Σ., Κόκκινος Γ., Λεμονίδου Ε., Παπανδρέου Ζ., Πασχαλούδη Ε. (Επιμ.) (2015). *Η Δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της Ιστορίας*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Becker A. (2008). *Central Room: Etchings by Otto Dix: War*. Στο S. Audoin-Rouzeau, A. Becker, C. Fontaine & M.P. Prevost-Bault (Επιμ.), *The Collections of the Historial of the Great War* (σ. 68-69). Paris: Somogy Art Publishers.
- Bellevallette B. (2008). *The Battle of the Somme: A film by Laurent Véray*. Στο S. Audoin-Rouzeau, A. Becker, C. Fontaine & M.P. Prevost-Bault (Επιμ.), *The Collections of the Historial of the Great War* (σ. 117-121). Paris: Somogy Art Publishers.
- Brieudes A. (2008). *Architecture: From the medieval castle to a contemporary creation*. Στο S. Audoin-Rouzeau, A. Becker, C. Fontaine & M.P. Prevost-Bault (Επιμ.), *The Collections of the Historial of the Great War* (σ. 16-29). Paris: Somogy Art Publishers.
- Heeresgeschichtliches Museum (HGM), Wien [Πολεμικό Μουσείο της Βιέννης στην Αυστρία]. Ανακτήθηκε 12 /1/2015, από: <http://www.hgm.at/en.html>
- Hein G. E. (2006). *Museum education*. Στο Sh. Macdonald (Επιμ.), *A Companion to Museum Studies* (σ. 340-352). Malden, MA: Blackwell Publishing Ltd.
- Hein G. E. (1998). *Learning in the Museum*, London & New York: Routledge.
- Historial de la Grande Guerre, Péronne France [Ιστορικό Μουσείο του Μεγάλου πολέμου στην Περόν της Γαλλίας]. Ανακτήθηκε στις 15/9/ 2014, από: <http://en.historial.org/>
- Historical Museum of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo [Ιστορικό - Πολεμικό Μουσείο της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης στο Σεράγεβο]. Ανακτήθηκε στις 5/9/2015 από: <http://www.muzej.ba/index.php?lang=en>
- Hooper-Greenhill, Ei. (1991). *Museum and Gallery Education*. Leicester: Leicester University Press.
- Iggers, G. (1999). *Η Ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα*. (μτφρ. Π.Ματάλας). Αθήνα: Νεφέλη.
- Imperial War Museum, London U.K. [Αυτοκρατορικό Πολεμικό Μουσείο του Λονδίνου]. Ανακτήθηκε στις 10/9/2014 από: <http://www.iwm.org.uk/visits/iwm-london>
- International Encyclopedia of the First World War [Διεθνής Εγκυκλοπαίδεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου]. Ανακτήθηκε 20 Οκτωβρίου 2014, από: <http://www.1914-1918-online.net/>
- Jarvis P. (1987). *Adult Learning in the Social Context*. London: Routledge Library Editions.
- Jeffs T. & Smith, M. (1990). *Using Informal Education*. Buckingham: Open University Press.

- Κόκκινος Γ. (2015). *Το Ολοκαύτωμα: Η διαχείριση της τραυματικής μνήμης - θύτες και θύματα*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κόκκινος Γ. (2010). Τυπολογίες και περιπέτειες της μνήμης. Στο Γ. Κόκκινος, Ε. Λεμονίδου & Β. Αγτζίδης, *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης: Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την Ιστορία και τη μνήμη* (σ. 33-53). Αθήνα: Ταξιδευτής.
- Κόκκινος Γ. & Αλεξάκη Ε. (2002). *Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στη Μουσειακή Αγωγή*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Λιάκος Α. (2007). *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*; Αθήνα: Πόλις.
- Μπούνια, Α. & Νικονάνου, Ν. (2008). Μουσειακά αντικείμενα και ερμηνεία: δημιουργώντας την εμπειρία, επιδιώκοντας την επικοινωνία. Στο Ν. Νικονάνου, & Κ. Κασβίκης (Επιμ.), *Εκπαιδευτικά ταξίδια στο χρόνο: Εμπειρίες και ερμηνείες του παρελθόντος* (σ. 66-95). Αθήνα: Πατάκης.
- Musée de l'Armée, Paris [Πολεμικό Μουσείο στο Παρίσι]. Ανακτήθηκε στις 15/8/2015 από:
http://issuu.com/baranes/docs/vu_du_front_extrait_/1?e=8319876/9278175
- Νάκου Ει. (2009). *Μουσεία, ιστορίες και Ιστορία*. Αθήνα: Νήσος.
- Νάκου Ει. (2001). *Μουσεία: Εμείς, τα πράγματα και ο πολιτισμός*. Αθήνα: Νήσος.
- Παληκίδης Α., Σωκράτους Β. & Γιαννακίδου Α. (2014). «Σχεδιάζοντας στο μουσείο ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα που ταξιδεύει: Μια μουσειοσκευή τοπικής ιστορίας του Εθνολογικού Μουσείου Θράκης. Πρακτικά 7^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας της Εκπαίδευσης, 28-29 Ιουνίου 2014, Πάτρα. Ανακτήθηκε στις 10/9/2015 από:
http://eriande-emedu.e-millescreations.com/art/uploads/moyseia_all.pdf
- Piaget, J. (1972), *The Psychology of the Child*. New York: Basic Books.
- Πολεμικό Μουσείο της Αθήνας. Ανακτήθηκε στις 15 /8/2015, από:
<http://www.warmuseum.gr/greek.html>
- Roberts, L. (1997). *From Knowledge to Narrative: Educators and the changing museum*. Washington D.C.: Smithsonian Institution.
- Thompson, P. (2002). *Φωνές από το παρελθόν - Προφορική Ιστορία*. (μτφρ. Ρ. Βαν Μπουσχότεν & Δ. Ποταμιάνος). Αθήνα: Πλέθρον.
- Τραβέρσο, Ε. (2013). *Οι ρίζες της ναζιστικής βίας: Μια ευρωπαϊκή γενεαλογία*. (μτφρ. Ν. Κούρκουλος). Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Winter J. (2008). On regarding the pain of others. Στο S. Audoin-Rouzeau, A. Becker, C. Fontaine & M.P. Prevost-Bault (Επιμ.), *The Collections of the Historial of the Great War* (σ. 34-39). Paris: Somogy Art Publishers.
- Winter J., (2006). *Remembering War: The Great War between memory and history in the 20th century*. New Heaven: Yale University Press.

Σημειώσεις

¹ Το άρθρο αυτό βασίζεται στη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία μου με θέμα «Μουσεία, Άτυπη Εκπαίδευση και Ιστορία: Κριτική εξέταση των αναπαραστάσεων του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου σε ενδεικτικές περιπτώσεις ευρωπαϊκών μουσείων του πολέμου και κριτική διερεύνηση της εκπαιδευτικής χρήσης των νέων τεχνολογιών» κατά το έτος 2014-15, στο Π.Μ.Σ. «Επιστήμες της Αγωγής - Εκπαίδευση με χρήση νέων τεχνολογιών» του Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Ειδικότερα, το άρθρο βασίζεται στην επιτόπια εθνογραφική παρατήρηση που πραγματοποίησα προκειμένου να διερευνηθούν οι διαφορετικές αναπαραστάσεις του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου σε ένα από τα σημαντικότερα και πιο σύγχρονα μουσεία πολέμου της Ευρώπης, το «Historial de la Grande Guerre» της Γαλλίας.

²Υφίσταται ακόμα και ο όρος μη τυπική εκπαίδευση (non formal education), η οποία είναι μια οργανωμένη και συγκροτημένη διαδικασία η οποία εξελίσσεται σε ένα εκπαιδευτικό περιβάλλον που δεν είναι απαραίτητα γραφειοκρατικό, λ.χ. σε ένα σεμινάριο μουσικής (Jarvis 1984: 51).

³ βλ. <http://www.warmuseum.gr/greek.html>

⁴ “This recent trilingual (English, French, German) museum is neither a memorial nor a military museum but a cultural museum which seeks to show how the lives of combatants and civilians were drastically modified by the war.” (<http://en.historial.org/>)

⁵ <http://en.historial.org/>

⁶ βλ. <http://en.historial.org/>

⁷Από τη δεκαετία του 1980 και μετά και με αφορμή τις μαρτυρίες των θυμάτων του Ολοκαυτώματος που άρχισαν σιγά σιγά να συγκεντρώνονται και να βγαίνουν στην επιφάνεια, έλαβε χώρα η «έκρηξη την μνήμης» και της δημόσιας ιστορίας. Υπήρξε δηλαδή μια πληθώρα δημόσιων αφηγήσεων της Ιστορίας του πολέμου με πολλαπλά και διαφορετικά μέσα, κυρίως μέσω της χρήσης των μαρτυριών και της αναπαραστάσης του πολέμου από διάφορες μορφές τέχνης (Winter 2006: 1-2).

Τα μουσεία του πολέμου κυρίως στην δυτική Ευρώπη δεν μπορούσαν να απέχουν από τις εξελίξεις στη δημόσια αφήγηση της Ιστορίας και άλλαξαν τόσο την εκθεσιακή λογική και πρακτική τους όσο και την θεματολογία των μουσειακών αντικειμένων που επιλέγουν για να αναπαραστήσουν τον πόλεμο. Άρχισαν να προσφέρουν χώρο στην τέχνη ως τρόπο αναπαράστασης του πολέμου, και μάλιστα στην τέχνη με θέμα την φρίκη και τον παραλογισμό του πολέμου, όπως λ.χ. η έκθεση τέχνης «Αλήθεια και Μνήμη» του Imperial War Museum του Λονδίνου (<http://www.iwm.org.uk/learning/resources/british-art-of-the-first-world-war>), καθώς και η έκθεση τέχνης “Vu du Front” του Πολεμικού Μουσείου της Γαλλίας στο Παρίσι (http://issuu.com/baranes/docs/vu_du_front_extrait_/1?e=8319876/9278175), οι οποίες περιέχουν εικαστικά έργα τέχνης με την πλειονότητα των καλλιτεχνών να προσπαθεί να εκφράσει την τραυματική εμπειρία του πολέμου μέσω της απεικόνισης του θανάτου και της καταστροφής που επιφέρει ο πόλεμος. Παράλληλα, οι συλλογές αντικειμένων από τα πεδία των μαχών και από τους στρατιώτες άρχισαν να χρησιμοποιούνται όχι για να αναπαραστήσουν το στρατιωτικό μεγαλείο και την ισχύ των όπλων σε ηρωικές μάχες, αλλά για να δείξουν τον θάνατο και την απώλεια της ανθρώπινης ζωής που προκάλεσαν, όπως λ.χ. στο μουσείο Historial της Γαλλίας (<http://en.historial.org/>).

⁸ <http://en.historial.org/>

⁹ <http://www.warmuseum.gr/greek.html>

¹⁰ <http://www.hgm.at/en.html>

¹¹ <http://www.iwm.org.uk/visits/iwm-london>

¹² http://issuu.com/baranes/docs/vu_du_front_extrait_/1?e=8319876/9278175

¹³ <http://www.muzej.ba/index.php?lang=en>

¹⁴ Από το 1992, όταν ξεκίνησε να λειτουργεί το Historial, διέθετε συμβατικούς χάρτες. Το 2014 οι υπεύθυνοι του Μουσείου επέλεξαν να αντικαταστήσουν σταδιακά όλους τους συμβατικούς χάρτες στις εισόδους των αιθουσών με αντίστοιχους ψηφιακούς διαδραστικούς χάρτες, μία διαδικασία που βρισκόταν έως το 2014-2015 εν εξελίξει.

¹⁵ Στο πλαίσιο των σύγχρονων ιστοριογραφικών αναζητήσεων και της αμφισβήτησης του θετικιστικού χαρακτήρα της Ιστορίας, η ιστορική έρευνα μετατοπίστηκε και οδηγήθηκε στη μελέτη ιστορικού υλικού με άξονα αναφοράς τους απλούς ανθρώπους, τους αφανείς ήρωες της ιστορίας, την «Ιστορία από τα κάτω» (Iggers 1999:129-139).